

Angst aan het begin van de eenentwintigste eeuw

Recensie van: ZYGMUNT BAUMAN (2006) *Liquid fear*. Cambridge, Polity Press, 188 p.

Het leven in de westerse samenleving aan het begin van de eenentwintigste eeuw wordt gekenmerkt door een opmerkelijke tegenstelling. Enerzijds leeft een grote meerderheid van haar inwoners in een toestand van grote welvaart, anderzijds is het onmiskenbaar dat een even groot deel van de westerse bevolking dagelijks wordt overmand door gevoelens van onzekerheid en angst. Opmerkelijk is het bovendien dat net degenen die het financieel goed doen in onze maatschappij een grote neiging vertonen om zich onveilig te voelen. Dit laat zich aflezen uit het aantal veiligheidssystemen en alarminstallaties dat door deze groep mensen wordt aangeschaft. Steeds meer sluiten ze zich op in afgesloten gemeenschappen (*gated communities*).

De Poolse socioloog Zygmunt Bauman laat in zijn boek *Liquid fear* zijn licht schijnen op deze paradox. Volgens hem valt ze te verklaren aan de hand van twee gerelateerde fenomenen: aan de ene kant de scheiding tussen politiek en macht ten gevolge van globalisering en aan de andere kant een vergaande individualisering van de samenleving. Beide fenomenen zorgen voor een sterke toe-

name van angst in de hedendaagse westerse samenleving. Het is volgens de socioloog de plicht van iedere aanhanger van de kritische theorie, zoals hijzelf, om niet alleen kritisch te reflecteren over politieke en maatschappelijke aangelegenheden, maar ook om actief bezig te zijn met het conceptualiseren van oplossingen. *Liquid fear* levert een bijdrage aan deze onderneming. In deze recensie van dit boek focus ik op beide fenomenen en hun mogelijke oplossingen.

Op voorhand wil ik even stilstaan bij Zygmunt Baumans stijl van denken en schrijven. De laatste jaren ontwikkelde hij zich als een veelzijdig analist van de westerse samenleving en haar problemen. Aanvankelijk beschreef hij deze samenleving als postmodern. Sinds het einde van de jaren negentig hanteert hij echter het concept van de vloeibare samenleving, een samenlevingsconcept dat verder onderzoek verdient. Er zijn weinig thema's die ontsnappen aan het oog van deze socioloog die gaandeweg steeds meer evolueerde naar een empirisch filosoof. De omvangrijkheid van de thema's die hij in ogenschouw neemt, heeft echter een keerzijde. Zijn

boeken maken vaak een slordige en essayistische indruk. Zijn betoog springt vaak van het ene probleem naar het andere terwijl de onderlinge relatie soms zoek lijkt. Voor lezers van één boek van Bauman staat dan ook vaak snel vast dat de man niet beschikt over een coherent denkkader, dat hij er niet in slaagt om structuur en helderheid in zijn betogen te brengen. *Liquid fear* is qua structuur en stijl geen uitzondering hierop. Toch verzet ik mij hevig tegen het idee dat een boek van Bauman weinig tot geen bruikbare inzichten oplevert. Wie de totaliteit van de werken van Bauman grondig analyseert zal wel degelijk de originaliteit en volledigheid van zijn maatschappijanalyse moeten erkennen. Bovendien zet de schrijfstijl de lezer aan tot denken en kritische reflectie. Zijn conclusies en inzichten die in de geest van de ontvanger van een boodschap tot stand komen immers niet veel krachtiger dan inzichten die paternalistisch worden ingelepeld door een alwetende verteller?

De moderne tijd begon met een belofte. De profeten van het modernisme voorspelden voor de mens een toekomst die vrij zou zijn van de grillen van de natuur en haar vernietigende rampen. Ze spiegelde de mensheid een toekomst voor die vrij zou zijn van angst en onzekerheid. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw klinkt deze belofte echter lichtelijk lachwekkend. Niet alleen zijn we er niet in geslaagd om de natuur en haar grillen volledig te beheersen, erger nog, door menselijk toedoen worden we nu nog meer dan vroeger blootgesteld aan wereldbedreigende catastrofes. De

Britse natuurwetenschapper Martin Rees is er bijvoorbeeld van overtuigd dat de mensheid begonnen is aan de laatste honderd jaar van haar bestaan (Rees 2003). Volgens Bauman zijn er twee soorten potentiële catastrofes die de mens bedreigen. Ten eerste zijn er vernietigende technologische systemen die met één druk op de knop de hele planeet kunnen vernietigen. Ten tweede creëren verschillende processen in de samenleving een groot gevoel van angst en onzekerheid: het voortbestaan van het menselijk samenleven zou aan een zijden draadje hangen. Het zijn vooral deze processen en de resulterende onleefbaarheid in de hedendaagse westerse samenleving die het onderwerp vormen van het boek. Bauman noemt deze onleefbaarheid de sociologische bedreiging van het voortbestaan van de mensheid. De fysieke bedreiging van het voortbestaan van de globe wordt door Bauman niet behandeld.

Een belangrijke bron van angst is een gevoel van onvermogen. Wanneer mensen de indruk hebben dat ze niet over middelen beschikken om vaak voorkomende problemen op te lossen voelen ze zich onbekwaam. Wanneer deze indrukken van onbekwaamheid zich opstapelen, ontstaat er een gevoel van algemene onzekerheid die resulteert in permanente angst. Als mensen geen controle kunnen uitoefenen op problemen waarmee ze dagelijks geconfronteerd worden, ziet de toekomst eruit als een wandeltocht door de dichte mist. Gevaren kunnen opduiken zonder dat we tijd hebben om ze waar te nemen. Wandelaars in de mist voelen zich voortdurend bang. Dit is niet

alleen logisch maar ook levensnoodzakelijk. Ieder moment dat de aandacht voor potentiële gevaren verzwakt, kan impliceren dat het noodlot onvermijdelijk toeslaat.

Volgens Zygmunt Bauman is dit mechanisme alomtegenwoordig in de moderne vloeibare samenleving. Van werkgelegenheid tot milieubestrijding tot criminaliteit, steeds is er sprake van problemen waar mensen geen oplossing voor kunnen vinden. Gevoelens van onbekwaamheid culminerend in een algemeen gevoel van angst over heden en nabije toekomst. Dit is volgens Bauman het gevolg van het proces van negatieve globalisering. Hieronder verstaat hij het fenomeen dat macht steeds globaler wordt, terwijl politiek geworteld blijft in lokale politieke entiteiten. Bijgevolg kan men spreken van een loskoppeling van macht en politiek.

Terwijl laatstgenoemde het prerogatief blijft van territoriaal gebonden natiestaten, verplaatst macht zich steeds meer naar een transnationaal en globaal niveau. Het gevolg is dat problemen op een transnationaal niveau worden geproduceerd, maar lokaal moeten worden aangepakt. Een goed voorbeeld hiervan is werkloosheid. Economen zijn het erover eens dat het tekort aan arbeidsplaatsen in de westerse samenlevingen het gevolg is van macro-economische processen zoals automatisering, outsourcing en het moderniseringsproces van de ontwikkelingslanden. Het zijn echter nog steeds in grote mate de nationale regeringen die met allerhande maatregelen proberen om de werkgelegenheid in hun land te stimuleren. Logischerwijze zijn de maatregelen die

worden ingevoerd niet efficiënt. Ze lossen het probleem van de werkloosheid niet op. Deze incompetentie is volgens Bauman een belangrijke bron voor het ontstaan van angst. De burgers kijken toe en kunnen niet anders dan concluderen dat er niets kan worden gedaan. Het enige dat hen rest is angst.

De oplossing voor deze discrepantie tussen macht en politiek is het stimuleren van een proces van positieve globalisering. Hieronder verstaat Bauman het creëren van transnationale politieke instellingen en beslissingsfora die de globale machten en processen weer adequaat kunnen beheersen. Deze globale politieke instellingen moeten tot stand komen door middel van globale publieke debatten. Deze analyse vertoont opvallend veel overeenkomsten met het concept van de postnationale politieke constellatie zoals de Duitse filosoof Jürgen Habermas die ontwikkelde (Habermas 2001). Bauman legt echter ook expliciet het verband tussen deze politieke constellatie en haar rol bij het bestrijden van de heersende angstgevoelens onder de burgers van het vrije westen. Het bestaan van efficiënte globale politieke instellingen zal het beginpunt vormen van een positieve spiraal die weg leidt van de angst. Burgers zullen immers snel in de smiezen krijgen dat problemen wel degelijk kunnen worden opgelost en dat de toekomst er toch niet zo onheilspellend uitziet.

Een democratische samenleving is gebaseerd op de aanwezigheid van een fikse dosis vertrouwen tussen burgers. Zonder vertrouwen in de goedheid van de medeburger is een samenleving

überhaupt ondenkbaar. Waarom zou iemand zich bijvoorbeeld aan de wet moeten houden wanneer hij er pertinent zeker van is dat iedereen de wet zal overtreden wanneer de kans zich voordoet? Het verval van het onderlinge vertrouwen is één van de meest opvallende evoluties in de door Bauman geschetste vloeibare samenleving. Dit verval heeft volgens hem geheel en al te maken met de afbraak van de verzorgingsstaat onder invloed van de neoliberale markt-ideologie.

Onder aanvoering van de Britse premier Thatcher hekelden critici van de verzorgingsstaat sinds het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw systematisch de nadelige effecten van sociale voorzieningen op de werkethiek van de westerse bevolking. Sociale voorzieningen zorgden er volgens hen voor dat mensen niet meer gestimuleerd werden om hard te werken. Bovendien zorgden ze ervoor dat de individuele vrijheid van burgers werd geschonden. Sindsdien heeft het neoliberale denkbeeld over de relatie tussen individu en maatschappij een sterkte opgang gemaakt in het westerse denken. Dit heeft er niet alleen voor gezorgd dat sociale voorzieningen in de meeste westerse landen systematisch zijn teruggeschroefd, maar ook dat er in de geesten van de inwoners een conceptuele omslag heeft plaatsgevonden: individuen moeten voor zichzelf zorgen. Ze moeten niet rekenen op de staat of andere sociale organisaties om hulp te ontvangen. Het neoliberalisme moet volgens Bauman daarom vooral begrepen worden als een revolutie in het denkpatroon over de relatie tussen individu en samenleving en niet louter

als een proces van privatisering of als het terugschroeven van de omvang van de instellingen van de verzorgingsstaat.

Het belangrijkste gevolg van de nieuwe nadruk op individualiteit is het einde van vertrouwen in de medeburgers. Hoe valt dit te verklaren? De invloed van de neoliberale nadruk op individuele vrijheid is tweeledig. Ten eerste vereist het individualisme van mensen dat ze altijd handelen uit eigenbelang. Ze moeten zich maximaal inspannen om zo veel mogelijk voordeel te halen voor zichzelf. Ten tweede creëert het een beeld van andere mensen als onbetrouwbaar. Immers, wanneer iemand overtuigd is dat hij zelf voortdurend moet handelen uit eigenbelang waarom zou hij of zij er dan van uitgaan dat andere mensen dat niet doen? En inderdaad, binnen de moderne vloeibare samenleving hebben de meeste burgers het beeld geïnternaliseerd dat medeburgers egoïsten zijn die zullen toeslaan op momenten dat we het niet verwachten. De vraag of mensen inderdaad zelfzuchtige wezens zijn is daarbij grotendeels irrelevant.

Volgens Bauman is het beeld van het gedrag van mensen belangrijker dan de beantwoording van de ontologische vraag omtrent inherente goedheid of slechtheid van de mens. Kort samengevat: individualisme impliceert een mensbeeld dat weinig tot geen ruimte laat voor onderling vertrouwen. Het enige alternatief voor vertrouwen is angst. Het resultaat op lange termijn is de totale ineenstorting van het sociale weefsel en het maatschappelijk leven.

Volgens Bauman moet er dus snel begonnen worden aan een wederop-

bouw van het onderlinge vertrouwen tussen burgers. Een gebrek aan vertrouwen is namelijk een onpeilbare bron voor angstgevoelens en een aantasting van de samenleving *tout court*. De oplossing is geen terugkeer naar de verzorgingsstaat van weleer, maar het zoeken naar een juiste balans tussen individuele vrijheid en collectieve zekerheid.

Inwoners van de westerse samenleving moeten opnieuw een gevoel van verbondenheid krijgen via het bestaan van collectieve verbanden die hun lotgevalen met elkaar verbinden. Hierbij moet echter vermeden worden dat deze collectieve verbanden zo veelomvattend worden dat ze individuele vrijheid totaal onmogelijk maken. Een terugkeer naar de veelomvattende verzorgingsstaat van weleer is met andere woorden niet wenselijk.

Meerdere schrijvers hebben zich de laatste jaren beziggehouden met het fenomeen van angst in de westerse samenleving (Bodelier 2005 en Furedi 2005). Dat is een goede zaak. Het angst-

gevoel in de westerse samenleving is complex maar niet onbehandelbaar. Defaitisme is niet alleen onwenselijk, maar ook onaanvaardbaar. Het niveau van objectieve veiligheid is zelden zo groot geweest als aan het begin van de eenentwintigste eeuw. Tegelijkertijd zorgen twee processen voor het ontstaan van grote angst bij veel burgers van de westerse samenleving. Deze welig tierende angstgevoelens zijn echter vatbaar voor herstel. Bewuste maatschappelijke en politieke keuzes kunnen langzaam maar zeker de bestaande angstgevoelens wegwerken. Om aan deze taak te beginnen moeten we echter begrijpen waar de angstgevoelens vandaan komen. We moeten een beter inzicht krijgen in processen op macro-niveau die een grote invloed uitoefenen op de perceptie van het alledaagse leven door bewoners van de hedendaagse samenleving. Het boek *Liquid fear* draagt bij tot de oplossing van de geschetste problematiek.

Literatuur

- Bauman, Z. (2006) *Liquid fear*. Cambridge, Polity Press.
- Bodelier, R. (2005) *Tegen de angst. Optimisme als opdracht voor de 21ste eeuw*. Leuven, Immerc.
- Furedi, F. (2005) *Politics of fear. Beyond left and right*. Londen, Continuum.

- Habermas, J. (2001) *The postnational constellation. Political essays*. Cambridge, Polity Press.
- Rees, M. (2003) *Our final century?* Londen, Heinemann.